VELUWE

WAGENINGEN

gemeentebeschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE WAGENINGEN

INHOUDSOPGAVE

		blz.:
1.	INLEIDING	3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK	5
3.	INFRASTRUCTUUR	9
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR	11
4.1.	Algemeen	11
4.2.	Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1945	11
4.3.	Stedebouwkundige structuur: - Wageningen - Verspreide bebouwing	13
4.4.	Ontwikkelingen na 1945	14
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	15
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Wageningen 1850-1945	18
4.7.	Bijzondere gebieden	21
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR		25

1. INLEIDING

De gemeente Wageningen bevindt zich in het inventarisatiegebied Veluwe en heeft een oppervlak van 3234 hectare.
Wageningen is de enige nederzetting in de gelijknamige gemeente, die voor het overige bestaat uit buitengebied (zie afbeelding 1). In het westen grenst de gemeente aan de provincie Utrecht (gemeente Rhenen), in het noorden aan de gemeente Ede, in het oosten aan de gemeente Renkum en in het zuiden aan de gemeenten Heteren en Kesteren.
De gemeente Wageningen heeft gedurende de periode 1850-1945 enkele belangrijke ontwikkelingen doorgemaakt, zoals de opkomst van de baksteen- en sigarenindustrie en niet in de laatste plaats de vestiging van de Rijkslandbouwschool, thans L.U. Deze laatste heeft voor veel werkgelegenheid gezorgd.
Op 1 januari 1989 telde Wageningen 32.425 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Wageningen omstreeks 1868

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd zijn brede ijslobben in zuidelijke richting doorgedrongen. Aan het eind van deze tijd werd de Gelderse Vallei gevormd, nadat het ijs was gesmolten en aan weerszijden van het voormalig gletscherdal de Utrechtse Heuvelrug en de heuvels van de Veluwe oprezen. Na afsmelting van het ijs (150.000-100.000 v. Chr.) vulde het gletscherdal zich met materiaal afkomstig van de beide stuwwallen. Ongeveer 100.000 v. Chr. vulde het bekken zich met zgn. Eemklei die werd afgezet als gevolg van het stijgen van de zeespiegel. Deze Eemklei is voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de waterhuishouding in de Gelderse Vallei (ondoorlaatbare laag).
Tijdens de daaropvolgende koude periode (Weichselien) van ca. 70.000 - ca. 10.000 v. Chr. daalde de zeespiegel opnieuw. In het Laat-Weichselien werden de dekzandruggen afgezet (westenwind). Tussen 12.000 en 10.000 v. Chr. heerste er wederom een koude periode en ontstonden dekzandduinen (paraboolduinen). Nadien steeg de temperatuur en vormden zich uitgestrekte venen in de Gelderse Vallei. De Rijn die vanaf de Saale-ijstijd in westelijke richting was omgebogen kreeg tijdens het Holoceen (vanaf 12.000 v. Chr.) een meanderend verloop. In deze tijd ontstonden stroomruggen. Als gevolg van de betrekkelijk lage ligging van de vallei ten opzichte van de Rijn, was de waterafvoerende rol van deze rivier beperkt.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Wageningen

1 KM

uiterwaarden met zavel en lichte klei

kommen met zware klei

stuwwal met grove, grindhoudende zanden

laaggelegen dekzandgebied met ruggen

stroomruggen met zavel en lichte klei

Het grondgebruik in de periode 1850-1945 heeft betrekking op de stuwwalgronden in het oosten van de gemeente, het ten westen daarvan aangrenzende dekzandgebied, de zandige en kleiige gronden langs de Rijn, de oeverwalgronden langs de noordelijke Rijnoever en het drassige klei- en veengebied in het westen en noordwesten van de gemeente (komgronden). De stuwwalgronden zijn bedekt met bossen en heidevelden. Bosstrooisel en hout werden gebruikt voor het verkrijgen van potstalmest die werd uitgereden op de enk. Op het dekzandgebied dat als overgangsgebied fungeert bevinden zich eerdgronden (oude landbouwgronden) die onder meer geschikt zijn voor de teelt van tabak en rogge. De teelt van tabak is rond 1930 niet meer van belang. De zandige en kleiige gronden in de uiterwaarden langs de Rijn zijn geschikt voor weidebouw en kleiwinning. De Nude-oeverwal is vanwege de hogere ligging ten opzichte van de rivier geschikt voor akkerbouw, tabak- en fruitteelt. Het afgegraven veengebied (komgebied) is geleidelijk aan drooggelegd en voor weidebouw en turfwinning geschikt gemaakt.

Gelet op het van oost naar west afdalend hoogteniveau (stuwwal: 20 tot 40 meter boven N.A.P.; komgebied ca. 6 meter boven N.A.P.) is de hoofdrichting in de afwateringen noord-zuid gericht (zie afbeelding 3).

Afbeelding 3
Globale hoogtekaart gemeente Wageningen

Het buitengebied waterde via binnenhaven, Nieuwe Kanaal en Grift af op de Rijn. Wageningen zelf via de stadsgracht al dan niet via de Oude Haven op de Rijn. Het nieuwe Kanaal dateert uit de 16e eeuw, bedoeld om de afwatering te verbeteren. De stuwwalgronden en het dekzandgebied vertonen een onregelmatig blokvormig patroon. De oeverwalgronden en de uiterwaarden een afwisselend blokvormig en strookvormig patroon.
De veen- en weidegronden in het westen en noordwesten van de gemeente een overwegend strookvormig patroon.

Wageningen is gelegen op de overgang van Nude-oeverwal naar stuwwal.

Het is in dit overgangsgebied in het noorden en noordoosten van de gemeente waar de oudste nederzettingen zijn aangetroffen. Van een enkele nederzetting is dan nog geen sprake. Het gaat vermoedelijk om een zestal brinken met enken, min of meer aaneengesloten. De bevolking woonde rondom de brinken.
De meest zuidelijke brink, gelegen op de plaats die thans wordt aangeduid met Stadsbrink, is waarschijnlijk de jongste. Deze vormde vermoedelijk de schakel tussen de Nude-oeverwal en de stuwwal.
De zes brinken zijn bewoningsconcentraties gebleven, die als gevolg van de 20e eeuwse uitbreiding van de kern zijn verdwenen, met uitzondering van de Peppelderbrink die grenst aan Bennekom (gemeente Ede), waarvan nog structurele elementen (wegenpatroon, kolk) in het landschap zijn aan te treffen (zie afbeelding 2).
DE bewoning van het veengebied kan gedateerd worden op eind 15e, begin 16e eeuw in verband met ontginningen van het gebied.

3. INFRASTRUCTUUR

De stad Wageningen is vanouds via een of meerdere wegen langs de brinken met Bennekom en het Veluwse achterland verbonden geweest. In zuidelijke richting sloot deze weg aan op het Lexkesveer. Hierop sloot eveneens de Diedenweg aan. De wegen over het dekzandgebied volgden de daar aanwezige enkenstructuur en vertoonde een slingerend verloop.
De Grebbedijk (1595) diende tevens als verbindingsweg met Utrecht. Toen in 1822 de rijksstraatweg naar Arnhem werd aangelegd, verviel het belang van deze oude weg. Ten noorden van het oeverwal en ten westen van het overgangsgebied langs de westflank van de stuwwal wordt het wegenpatroon gekenmerkt door een laddervormige structuur. Een dergelijke structuur is typerend voor een polder, die drooggelegd is.

Wanneer de Rijnspoorweg in 1845 Ede heeft bereikt zal dit op termijn gevolgen hebben voor Wageningen. In 1882 werd het stationsemplacement aangelegd met een lokaalspoorwegverbinding naar Ede. In 1885 kwam de stoomtramverbinding met Arnhem tot stand. Twee jaar later met Rhenen. In de jaren '30 werden steeds meer bussen ingezet. In 1937 werd achter Hotel de Wereld het busstation gebouwd.

De Rijn is de belangrijkste waterweg in de gemeente Wageningen. Sinds 1450 was het tegenwoordige havenkanaal een Rijnstrang (als gevolg van de St. Elisabethsvloed verlegde de Rijn haar loop naar het zuiden). Tussen 1714 en 1717 werd de haven aangelegd. In 1928 werd de haven uitgebreid. In 1966, 1967 nog eens en ingrijpend veranderd.
De Bisschop Davidsgrift, thans Grift, dateert oorspronkelijk uit 1481/1483. Nadien werd de Grift regelmatig uitgebreid en de bevaarbaarheid/waterafvoer verbeterd. Vanaf de 18e eeuw zijn op tal van plaatsen sluizen ingebracht. In de 16e eeuw werd het Nieuwe Kanaal, dat uitmondde in de Grift, gegraven. De Binnenhaven, die de verbinding vormde tussen het Nieuwe Kanaal en de stad, werd in 1928 uitgediept. De Binnenhaven is thans gedempt.

In de Manuswaard bevindt zich het restant van een kazemat uit de jaren '30 van deze eeuw, onderdeel van de zgn. 'Betuwestelling'.

De drinkwatervoorziening dateert van 1897. De watertoren uit die tijd is tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest en nadien herbouwd. De gasfabriek (niet meer aanwezig) is begin 20e eeuw gebouwd. In 1913 ontving Wageningen electriciteit uit Arnhem.

Afbeelding 4
Belangrijkste wegen gemeente Wageningen omstreeks 1910

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Het is mogelijk dat in de Romeinse tijd een versterkte woonplaats op de Wageningse Berg is ontstaan, van waaruit zowel het laagland langs de Rijn en de Gelderse Vallei, alsmede de Veluwe overzien kon worden. Een grafveld aan de Diedenweg, daterend uit de 5e tot de 9e eeuw, duidt erop dat dit deel van de Veluwezoom een lange bewoningsgeschiedenis kent. In 838 wordt voor het eerst schriftelijk melding gemaakt van een nederzetting met de naam Wageningen. In 1240 krijgt de nederzetting zijn eerste omwalling. In 1263 volgen stadsrechten. Tussen 1505 en 1526 werd de stad vanwege haar strategische ligging (op de grens van Utrecht, Betuwe en de Veluwe met daartussen een uitgestrekt veengebied) in het zuidoosten binnen de wallen versterkt met een kasteel. In de 17e eeuw kwam de tabaksteelt tot ontwikkeling.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

In de periode 1800-1850 nam het inwonertal van Wageningen aanmerkelijk toe. In 1815 telde de stad ca. 2.900 inwoners. In 1851 is het aantal vermeerderd tot ca. 4.500; een toename van 1.600 inwoners. De toename moet behalve aan intensivering van de landbouw - in het bijzonder de teelt van tabak - worden toegeschreven aan de opkomende industrialisatie, met name de baksteenfabricage, sigarenbedrijfjes en de leerlooierij.

Periode 1850-1900

Hoewel het belang van de tabaksteelt afname en economisch gezien omstreeks 1900 niet meer van belang was, ontwikkelde de sigarenindustrie zich in stijgende lijn. Fruitteelt nam de plaats van tabaksteelt in. Daarnaast bleef de baksteenfabricage van belang. Op bescheiden schaal ontwikkelde zich de grafische en meubelindustrie. In 1864 werd de bierbrouwerij (later mouterij) geopend.
Nieuwe voorzieningen deden in deze periode hun intrede. In 1863 werd het ziekenhuis gebouwd. In 1876 werd de Rijkslandbouwschool geopend. De keuze valt op Wageningen vanwege de centrale ligging, de aanwezigheid van diverse grondsoorten (proefvelden) en het beschikbaar stellen van de zijde van de gemeente Wageningen van enkele schoolgebouwen. Het huidige postkantoor dateert uit 1898. In dat jaar werd het landgoed Grunsvoort (1856) verbouwd tot sanatorium (thans Oranje Nassau's Oord).

Periode 1900-1945

Bestaat de bevolking in 1850 nog uit 4.500 zielen, In 1900 is dit aantal verdubbeld tot 9.000 inwoners. De industrialisatie is op gang gekomen. Omstreeks 1900 zijn op een totale bevolking van 9.000 zielen 445 personen werkzaam in de sigarenindustrie, 228 personen in de baksteenindustrie en 610 personen in de landbouw.
Gelet op de omstandigheid dat een dalend sterfte-, resp. geboortecijfer elkaar na 1880 in evenwicht houden, kan worden geconcludeerd dat de structurele bevolkingstoename tussen 1900 en 1940 van 3,000 personen per 10 jaar het gevolg is van een positief vestigingsoverschot (zie afbeelding 5).

Dit kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de gezamenlijke werkgelegenheid van Landbouwhogeschool, sigaren- en baksteen-industrie, bouw- en textielnijverheid (Ede-AKU).
In deze periode is het belang van de Rijkslandbouwschool en aanverwante instellingen bepalend voor Wageningen. Het is de belangrijkste werkgever geworden en is van blijvende invloed op de welvaart van de bewoners. In het kielzog van de school vestigen zich steeds meer aanverwante instellingen op landbouwgebied.
Nadat in 1918 de Rijkslandbouwschool is omgezet in Landbouwhogeschool werd aan de hand van de nieuwste wetenschappelijke inzichten een aantal laboratoria gebouwd die het onderzoek en het onderwijs op landbouwkundig gebied sterk hebben bevorderd.
Het belang van de sigarenindustrie nam na 1930 af. Omstreeks 1900 beleefde de baksteen-industrie reeds zijn hoogtepunt, na een kortstondige opleving in de jaren '20.

Afbeelding 5
Bevolkingsontwikkeling gemeente Wageningen 1850-1945
waarbij in 1850 4.504 inwoners

Naar E.T.I., 1954

4.3. Stedebouwkundige structuur

Wageningen
De stedebouwkundige structuur binnen de wallen werd aanvankelijk bepaald door de wegen met hun bebouwing in de omgeving van de Bergpoort. Vervolgens breidde deze zich uit als lintbebouwing langs de Hoogstraat en de Achterstraat (thans Herenstraat). Daarna volgde zij de strookvormige verkaveling langs de zijstraten richting wallen. Verdichting van bebouwing leidde echter nergens tot het maken van front naar de wallen. Dit houdt mogelijk mede verband met de omstandigheid dat de wallen al eind 17e eeuw hun strategische functie hadden verloren en sindsdien in een slechte staat verkeerden. Omstreeks 1850 is Wageningen binnen de wallen geenszins volgebouwd.
In die tijd is in Wageningen het proces van stadsuitleg begonnen. Tuinarchitect K.G. Zocher werd in 1854 ingeschakeld om de reeds lang vervallen wallen, bastions en grachten te transformeren in een plantsoen. Het eerste uitbreidingsplan is van L.P. Zocher en werd aan de westzijde van de stad gerealiseerd. Het betrof voorname herenhuizen in het gebied thans begrensd door Grebbedijk, Havenweg, Nudestraat en Stadsgracht, het zgn. Nieuw Wageningen. De mogelijkheid voor woningbouw in dit gebied ontstond nadat de Grebbedijk in 1856 in zuidelijke richting was verlegd en het gebied binnendijks was komen te liggen. De eigenlijke uitbreiding vond plaats nadat in 1874 de Maatschappij Nieuw Wageningen werd opgericht. De stedebouwkundige opzet van dit plan voorziet in een overwegend rechthoekig stratenpatroon, waarin de Nudestraat domineert. Een verdere uitbreiding in westelijke of noordwestelijke richting was vanwege de drassige bodem financieel onrendabel.
Eerder van verdichting dan van uitbreiding van de bestaande bebouwing kan worden gesproken in geval van het voormalige kasteelterrein dat in 1882 werd opgekocht door steenfabrikant J.S. Bowles, waarna de bebouwing van dit op eigen naam gestichte park in de jaren '90 werd gerealiseerd. Nadat in 1882 het spooremplacement was aangelegd kwam de uitbreiding van het stadscentrum in het gebied Stationsstraat-Bergstraat-Bevrijdingsstraat-Stadsbrink tot stand. Behalve industrie (sigarenfabriek) werden in dit gebied kleine bedrijven en centrale voorzieningen (o.a. kerk) gevestigd. Ook kwamen winkels en woningbouw tot ontwikkeling. Aan het Spijk ontwikkelde zich een mengeling van bebouwing bestaande uit (arbeiders)woningen (leerlooierij) en kleine bedrijven (ca. 1890).
Ten noorden van dit gebied dat aan de oostzijde wordt begrensd door de Grintweg (thans Churchillweg) kwamen vanaf 1880 de eerste arbeiderswijken tot stand. Langs laatstgenoemde weg verdichtte zich de bebouwing door middel van woningen, winkels en kleine bedrijven.
De komst van de Rijkslandbouwschool in 1876, waaraan in 1918 de status werd verleend van Landbouwhogeschool (thans Landbouwuniversiteit), is in de periode 1880-1940 van grote invloed geweest op de stedebouwkundige ontwikkeling van Wageningen, met name buiten de wallen. De toenmalige Landbouwhogeschool heeft het ontstaan van een veelheid aan bijzondere bebouwing en architectonische stijlen tot gevolg gehad.

Als eerste uitbreiding buiten de wallen verrees in de periode 1880-1915 het onderwijs- en laboratoriumcomplex Duivendaal. Langs de Lawickse Allee vestigden zich in het begin van de eeuw hogere ambtenaren van de Landbouwuniversiteit. De verdere uitbreiding van de Landbouwhogeschool

Ontwikkeling Wageningen 1850-1940

met laboratoria, hoofdgebouw en bibliotheek was aanvankelijk gepland op de Wageningse Berg. De Eerste Kamer verwierp het te kostbaar geachte plan. Dit heeft tot gevolg gehad dat de gebouwen van de Landbouwuniversiteit thans verspreid liggen in de gemeente Wageningen. Niettemin kan worden gesproken van een tweede concentratie van onderwijsinstellingen en laboratoria van na 1910, ten oosten van de Arboretumlaan. In dit gebied bevindt zich het Kleine Arboretum. Na 1918 verscheen tegenover het Klein Arboretum een complex laboratoria en onderwijsinstellingen langs de Gen. Foulkesweg, nadat het landgoed Hinkeloord een onderwijsbestemming had gekregen en de bijbehorende tuinen als arboretum waren ingericht. Planmatig werd ten zuiden van de Englaan een villawijkje aangelegd voor de hogere ambtenaren van de Landbouwuniversiteit, nadat een ander villawijkje omstreeks 1910 gebouwd is langs de Nassauweg. Tot het villagebied Wageningen-Hoog werd de eerste aanzet gegeven.

Het industrialiseringsproces in Wageningen aan het eind van de 19e eeuw heeft tot gevolg gehad dat buurten werden gebouwd voor de lagere beroepsbevolking en dat een aantal voorzieningen het centrum verlieten (kerk, ziekenhuis). In het noordelijk gedeelte verrees rond 1915 in de omgeving van de Julianastraat de eerste tuindorpachtige uitbreiding. Daarna werden op initiatief van woningbouwverenigingen ten oosten van de Grintweg de arbeiderswijken, het Irenecomplex en Patrimonium, gescheiden door de Lindelaan, opgericht.
Het gebied tussen Churchillweg, Beatrixlaan - Arboretumlaan en Gen. Foulkesweg werd tussen 1930 en 1940 volgebouwd.
Langs de Diedenweg verscheen tussen 1930 en 1940 lintvormige bebouwing.
Als laatste uitbreiding werd kort voor 1940 in het noordelijk gedeelte van Wageningen een tuindorpachtige ontwikkeling, de wijk de Haverlanden, gerealiseerd.
In de meidagen van 1940 bleek wederom de strategische ligging van Wageningen. Binnen de wallen werd de stad zwaar getroffen, in het bijzonder het gebied rond de Markt. Herbouw vindt plaats door middel van een wederopbouwplan, nog tijdens de oorlog begonnen, van Ir. A. Kraayenhagen en Dr. Ir. J.I.P. Bijhouwer. Het plan voorzag in het ontwerp van een centraal gelegen, ei-vormig plein rond de N.H. Kerk, op de hoeken van de Hoogstraat begeleidende bebouwing en aan beide uiteinden van de Hoogstraat bebouwing die herinnert aan de vroegere poortfunctie. Het plan is uitgevoerd in de stijl van de Delftse School.

Verspreide bebouwing
In het buitengebied van de gemeente Wageningen werd tot 1850 verspreide, met name agrarische bebouwing aangetroffen op de Eng, de noordelijk gelegen stuwwal en in de komgronden buiten de brinken.
De aanleg van steenfabrieken en proefvelden met bijbehorende bebouwing zijn de meeste relevante functionele veranderingen in het buitengebied in de periode 1850-1940.

4.4. Ontwikkelingen na 1945
Aan het eind van de jaren '40 vond in het Binnenveld een ruilverkaveling plaats, waardoor enkele boerderijen verplaatst werden. Tussen 1950 en 1960 werd het stationsemplacement in Wageningen opgeheven. De Ritzema Bosweg, die bij de Diedenweg ophoudt, kan dan aan twee zijden worden doorgetrokken: in westelijke richting over het voormalige terrein van het stationsemplacement, waarna deze kan aansluiten op de Lawickse

WEDEROPBOUWPLAN
WAGENINGEN

Allee en in oostelijke richting over de Eng. Daarmee werd een ononderbroken verbinding tot stand gebracht buiten de oude stad om tussen de Rijksstraatweg naar Arnhem en die naar Rhenen via Lawickse Allee en Ritzema Bosweg.
Met de aanleg van het winkelcentrum aan de Stadsbrink (op het terrein van het voormalig stationsemplacement) heeft deze ontwikkeling ertoe geleid dat het proces van sanering dat sinds 1945 werd ingezet (sloop Benedenbuurt) krachtdadig werd voortgezet. Daarbij moet worden vastgesteld dat van de oude bebouwing en van de historisch gegroeide straatpatronen tussen Lawickse Allee en Grintweg (thans Churchillweg) weinig meer is overgebleven. Hetzelfde kan worden opgemerkt over de doorbraak Plantsoen, die de oude nederzettingsstructuur binnen de wallen aanzienlijk heeft aangetast. Ook na 1960 groeide Wageningen in noordelijke richting verder. Wageningen Hoog werd verder uitgebouwd. Van de baksteen- en sigarenindustrie is thans niet veel meer over. Van de vier steenfabrieken in 1940 zijn er thans nog drie aanwezig. Zij hebben hun oorspronkelijke functie verloren. De Schimmelpenninck-sigarenfabriek, de laatste in zijn soort, is in het begin van de jaren 1970 afgebroken. Ook de talrijke tabaksschuren zijn verdwenen. De Landbouw Hogeschool en aanverwante instellingen is de belangrijkste werkgever gebleven.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen
In de binnenstad van Wageningen treft men aaneengesloten bebouwing uit het laatste kwart van de 19e eeuw aan. Zij bevat deels neoclassicistische elementen. Binnen en buiten de kern liggen enkele gebieden met villa's, die overwegend uit het laatste kwart van de vorige eeuw tot en met de dertiger jaren van deze eeuw dateren. Hun stijl is deels beïnvloed door het Neoclassicisme, de Neorenaissance en het Expressionisme en de "Gooise en Engelse landhuisstijl".
Buiten de Wageningse kern zijn in een gebied met kenmerken van een tuinwijkachtige aanleg woonblokken van één bouwlaag uit de twintiger jaren van onze eeuw gesitueerd. Tot de landgoederen behoren de villa's Hinkeloord en Nudenoord in Neoclassicistische stijl, en de Dorschkamp, waarvan vier dienstwoningen uit het begin van de 20e eeuw resteren, en villa Sanoer.

Werken
In het centrum van Wageningen ligt een deels gewijzigde ijzerwarenfabriek (1911) en enkele 19e eeuwse panden, waarvan de puien Jugendstilinvloeden vertonen. Daarbuiten vindt men een stellingmolen, een molenromp, Hotel De Wereld en een garagebedrijf, de steenfabrieken de Plasscherwaard en de Bovenste Polder van het vlamoventype en de Blauwe Kamer van het ringoventype. Bij de laatste hoort een blok van tien gewijzigde arbeiderswoningen en een voormalige bazenwoning, waarvan het achterhuis als paardestalling diende.

Infrastructuur
Bij de haven staat binnendijks een Dijkstoelhuis (1859) en buitendijks een havenkantoor met trafohuisje/gemaal in de stijl van de Amsterdamse School. Elders bevinden zich twee trafohuisjes eveneens in dezelfde stijl en een watertoren in Delftse Schoolstijl.

Maatschappelijke voorzieningen
In de categorie maatschappelijke voorzieningen neemt de landbouwuniversiteit een dominante positie in: onder meer twee laboratoria uit het laatste kwart van de vorige eeuw, drie laboratoria in Amsterdamse Schoolstijl, de aula in Delftse Schoolstijl en enige 20e eeuwse proefboerderijen.
Het geestelijk leven vindt zijn uitdrukking in de bouw van een neoromaanse kerk met pastorie in Delftse Schoolstijl, een Hervormde kerk uit 1935, een protestantse kerk met pastorie en kosterswoning in Delftse School (1950/1951), een neoclassicistische toegangspoort (1829) van een voormalige begraafplaats, een familiegraf (1860/1894) op de Wageningse Berg en een Regionale Israëlische Begraafplaats (1668-1928). Van de schoolgebouwen maken deel uit de Latijnse School (ca. 1850, vermoedelijk oudere kern), een voormalig HBS-complex bestaande uit twee schoolgebouwen en een dienstwoning in Neorenaissancestijl en een school in de stijl van het Nieuwe Bouwen. De ziekenverzorging vond plaats in een ziekenhuis uit 1865 en in de sanatoria de Leemkuil, oorspronkelijk een landgoed, en Oranje-Nassauoord van omstreeks de eeuwwisseling. Nabij genoemde HBS bevinden zich een Marechausseekazerne en paardenstallen in Neorenaissancestijl. In een voor de zestiger jaren van deze eeuw karakteristiek gebouw is het kantongerecht gevestigd.

Kaart 1
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE WAGENINGEN 1850-1945

4.6. TYPOLOGIE UITBREIDINGEN WAGENINGEN 1850-1945

toelichting op kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
1. Stedelijk ingerichte gebieden		
1.1. Algemeen	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen - vaak eenvoudig of op prestedelijke structuur geent stratennet - stenen straten, geen voortuinen - vnl. aaneengesloten bebouwing - bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel	1. **Bowlespark**, stedelijke villabouw, ± 1890 1. **Nieuw Wageningen**, eerste uitbreiding buiten de wallen, stedelijke villabouw, ± 1875
2. Niet-stedelijk ingerichte gebieden		
2.1. Algemeen	- functie gemengd of wonen - niet-planmatig of planmatige ontwikkelingen - vaak eenvoudig of op prestedelijke structuur geent stratennet - regelmatige voortuinen - weinig aaneengesloten bebouwing - bebouwing vnl. niet-complexmatig	1. **Rijtje** leerlooiers-woningen, ±1900
2.2. Tuinwijkachtige ontwikkelingen	- functie: wonen - planmatige ontwikkelingen - stratennet soms met bijzondere patroon- of vormenkenmerken - groene straten, voortuinen - vnl. halfopen blokken of strokenbouw - bebouwing complexmatig	

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
2.3. Villagebieden	- functie: wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen - stratennet vaak met bijzondere patroon- of vormen kenmerken - groene straten, tuinen rondom - vnl. losse bebouwing - bebouwing vnl. niet-complex-matig.	
3. <u>Gebieden zonder woonfunctie</u>		
3.1. Industriegebieden	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	
3.2. Groene gebieden	- functie: openluchtrecreatie (b.v. parken en sportterreinen), begraafplaatsen etc. - vnl. onbebouwde terreinen - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies	1. voormalige **stadswal, Emma park**, ontwerp Zocher, ±1850
4. Andere gebieden	- universiteitscomplex	2. **Duivendaal**, universiteitsgebouwen, ±1850-nu 3. **Arboretum en laboratoria** in Amsterdamse School stijl

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
<u>Andere aanduidingen</u>		
- Lineaire ontwikkelingen □ □ □ □ □ □ □	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	
▲ ▲ ▲ ▲ ▲	- na 1940 gereconstrueerde	1. **Deel wederopbouw** gebieden **plan** met name de markt, ontwerp van Ir.Bijhouwer en Ir.Kraayenhagen, uitgevoerd in Delftse School stijl

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 24) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

1. SPIJK, BOWLESPARK, ZUIDELIJKE STADSWAL, MARKT EN NIEUW WAGENINGEN

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit:
Aaneengesloten gebied, bestaande uit verschillende stedebouwkundige kwaliteiten, te weten rijtje leerlooierswoningen aan het Spijk buiten de wallen, het Bowlespark dat drie rijen bebouwing rond parkje met bomen omvat, met achtertuinen grenzend aan de stadsgracht, de door Zocher tot Emmapark getransformeerde zuidelijke stadswal, overgaand in Nieuw Wageningen, bestaande uit laat negentiende eeuwse villabouw op overwegend rechthoekig stratenpatroon en het wederopbouwplan van Ir. A. Kraayenhagen en Dr. Ir. J.I.P. Bijhouwer. Het plan voorziet in ei-vormig Marktplein om N.H. Kerk met begeleidende bebouwing op de hoeken van de Hoogstraat.

Architectonische kwaliteit/functionele ontwikkelingen:
Aan het Spijk liggen een rijtje woningen uit 1896 gebouwd ten behoeve van de arbeiders van de leerlooierij en een smederij uit het begin van de 20e eeuw.
Het Bowlespark, de straten in de omgeving van de zuidelijke stadswal en Nieuw Wageningen worden gedomineerd door voornamelijk aaneengesloten villabebouwing uit het laatste kwart van de 19e eeuw. De villa's zijn gebouwd in de stijlen Neoclassicisme, Neorenaissance en Eclecticisme of vertonen elementen hiervan.

Het wederopbouwplan voorzag onder meer in de bouw van:
winkels en woonhuizen, ontworpen door de architecten J. Heineman, J. Sprey, J. van Dongen, P. Cuypers en C. Cramer. Ze zijn gebouwd tussen 1941 en 1943 in de stijl van de Delftse School.
Aan het zuidelijk gedeelte van de Markt ligt behalve het postkantoor uit 1898, dat een mengvorm van Neogothiek en Neorenaissance vertoont, een R.K. complex. Dit complex bestaat uit een gebouw uit de eerste helft van de 19e eeuw, waarin een klooster was gevestigd, twee scholen en een kapel. De scholen zijn gebouwd in 1906 en 1925. De kapel, ontworpen door H. Koop, in traditionalistische trant, dateert uit 1934.

Historische betekenis:
Elk der stedebouwkundige kwaliteiten is van historische betekenis. De leerlooierswoningen vertegenwoordigen de laatste groep nog resterende arbeiderswoningen in Wageningen van omstreeks 1900.
Het Bowlespark is een op basis van privé-initiatief gerealiseerd bouwplan op het voormalig kasteelterrein, eigendom van steenfabrikant J.S. Bowles: eerste en enige verdichting door middel van woningbouw binnen de wallen in periode 1850-1940. Het Emmapark herinnert aan de door Zocher tot plantsoen getransformeerde zuidelijke stadswal.

Nieuw Wageningen vertegenwoordigt de eerste grote uitbreiding van betere woningen buiten de wallen.
De Markt en omgeving is aan te merken als een belangrijk en zeldzaam wederopbouwplan in ons land, uitgevoerd in de stijl van de Delftse School.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere zin:
De aaneenschakeling van stedebouwkundige kwaliteiten die elk op zich de herkenbaarheid van de zuidelijke stadsrand verhogen, markeren in hun totaliteit het stadsbeeld.

Gaafheid:
Elk der stedebouwkundige kwaliteiten vertoont een gaafheid. De aaneenschakeling van deze kwaliteiten moet als meest specifiek worden gezien.

2. Duivendaal
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit:
Het buiten de wallen gelegen gebied Duivendaal bestaat uit laboratoria, onderwijsgebouwen en dienstwoningen van de Landbouwuniversiteit.

Architectonische kwaliteit:
Het complex Duivendaal, gebouwd tussen 1882 en 1915 met medewerking van rijksbouwmeester J. van Lokhorst, omvatte laboratoria, onderwijs- en dienstgebouwen. Er zijn nog acht gebouwen over, waarvan er enkele kenmerken van de Chaletstijl vertonen.

Historische betekenis:
Het gebied is van historisch belang voor de ontwikkeling uit de beginperiode van het landbouwkundig onderzoek en onderwijs in ons land.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere zin:
Een der weinige complexen van laboratoria en onderwijsinstellingen in Wageningen die deel uitmaken van een door de gehele gemeente verspreid liggend bestand aan proefvelden, laboratoria en onderwijsinstellingen.

Gaafheid:
Het gebied is qua architectuur nog betrekkelijk gaaf.

Zeldzaamheid:
Als complex van gebouwen met overeenkomende stijlkenmerken is het betrekkelijk zeldzaam.

3. Kleine Arboretum/laboratoria Wageningse Berg
Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit:
Grensgebied met onderwijs- en laboratoriumfunctie, gelegen tussen het Dreijencomplex en Bergrand.
Het noordelijk gedeelte ontleent zijn kwaliteit aan de specifieke functie van het Kleine Arboretum. Dit arboretum is gesticht bij gelegenheid van de oprichting van de Rijks Tuinbouwschool in 1896. Het plan voor de aanleg van de tuin is van Leonard A. Springer.
Het zuidelijk gedeelte bestaat uit laboratoria, onderwijsinstellingen en tuinen van de Landbouwuniversiteit. Het betreft gebouwen uit de periode 1918-1922 in de stijl van de Amsterdamse School, resp.

stijlkenmerken ontleend aan de Nieuwe Zakelijkheid (1938-1953). Het voormalige landgoed Hinkeloord (1852) maakt met de tot arboretum getransformeerde tuinen deel uit van het geheel.

Architectonische kwaliteit:
Aan weerszijde van de Gen. Foulkesweg liggen in een parkachtig gebied temidden van proeftuinen en botanische tuinen enkele gebouwen van de Rijkslandbouwuniversiteit.
In het Kleine Arboretum staat een onderwijsgebouw uit 1896, gebouwd in eclecticistische stijl. Aan de overkant van de weg bevinden zich naast het landgoed Hinkeloord, dat bestaat uit een neoclassicistisch woonhuis met koetshuis en waterpomp uit 1855, een drietal laboratoria en een dienstwoningen. De dienstwoning en twee van de laboratoria zijn tussen 1919 en 1921 gebouwd door C.J. Blaauw in de stijl van de Amsterdamse School. Het laboratorium van Geodesie in de stijl van het Nieuwe Bouwen op de rand van de Wageningse Berg is gebouwd in 1953 door F.E. Röntgen.

Historische betekenis:
Het gebied is van groot belang voor de ontwikkeling van het landbouw- en bosbouwkundig onderzoek en onderwijs in ons land, in het bijzonder vanwege de innoverende waarde.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere zin:
De groene wig, gevormd door het Kleine Arboretum in samenhang met het verderop gelegen voormalige landgoed Belmonte, bepalen in belangrijke mate de stedebouwkundige structuur aan de oostzijde van Wageningen.

Gaafheid:
Tuinen en laboratoria verkeren nog in betrekkelijk gave staat.

Zeldzaamheidswaarde:
Als complex zijn de arboreta en met name de laboratoria in de stijl van de Amsterdamse School, uiterst zeldzaam in Nederland.

Karakteristieke gebieden
Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

CRITERIA VOOR AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

Gebied 1 : Spijk, Bowlespark, Zuidelijke stadswal en Nieuw Wageningen

Gebied 2 : Duivendaal

Gebied 3 : Kleine Arboretum/laboratoria, Wageningse Berg

		1	2	3
I.	**Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:**			
	1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	+		
	2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;		+	+
	3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;	+	±	+
	4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)		+	+
II.	**Bijzondere historische betekenis, zoals:**			
	1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	+
	2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;	+		
	3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)		±	+
III.	**Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:**			
	1. betekenis als onderdeel van een groter geheel	+	+	+
	2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	+	±	+
	3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel	+	+	+
IV	**Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**	+	±	+
V	**Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**	±	+	+

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijks Archief Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Landbouwhogeschool Wageningen

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Wageningen omstreeks 1868
*	Afbeelding 2	Globale hoogtekaart gemeente Wageningen
*	Afbeelding 3	Geomorfologische kaart gemeente Wageningen
*	Afbeelding 4	Belangrijkste wegen gemeente Wageningen omstreeks 1910
*	Afbeelding 5	Bevolkingsontwikkeling gemeente Wageningen 1850-1945
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Barneveld 1850-1945

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000, 1970
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Kaartenboek van Gelderland, 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Aa van der, A.J., *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 12*, Gorinchem, 1849

* Buringh, P., *Over de bodemgesteldheid rondom Wageningen. De bodemkartering van Nederland, deel IX*, Den Haag, 1951

* Dijkveld Stol, J.J., *De duizendjarige geschiedenis van het landgoed "de Nergena", temidden van de polders van Wageningen en Bennekom*, z.jr.

* E.T.I., *De gemeente Wageningen; welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Wageningen, 1954

* Fuchs, J.M. en Fiege, G., *Wageningen 700 jaar stad*, Wageningen, 1963

* Gast, C.D., *De aanleg van de grindweg Wageningen-Bennekom 1837-1849. In: Historische reeks van de Vereniging Oud-Wageningen 1983, deel 3*

* Goossen, G., *(3e druk 1966) Geschiedenis van Wageningen*, Arnhem, 1862

* Huisman, J., *Wageningen archeologisch bekeken. In: Historische reeks van de Vereniging Oud-Wageningen, 1983, deel 2*

* Lucas, P., *Wageningen; een sociaal-geografische scriptie*, Apeldoorn, 1982

* Otten, D., *Landschap en plaatsnamen van de Veluwezoom*, Wageningen, 1988

* Regeling, D., *De stad der tegenstellingen; een sociografie van Wageningen*, Wageningen, 1933

* Schouten, D., *Historisch overzicht. In: Van Haren 1928 Wageningen als woon- en studiestad*

* Stichting voor Bodemkartering, *Toelichting bij de kaartbladen 39 West Rhenen en 39 Oost Rhenen; bodemkaart van Nederland 1/50.000*, Wageningen, 1973

* Vervloet, J.A.J., *Het zandlandschap. In: S. Barends (red.), Het Nederlandse Landschap*, Utrecht, 1986

* Vervloet, J.A.J. en Veldhorst, A.D.M., *Enkele opmerkingen over de Middeleeuwse occupatie van Wageningen, op basis van percelering en wegenpatroon. In: Historische reeks van de Vereniging Oud-Wageningen, 1983, deel 3*

* Westeringh, v.d. W., *Geologie en bodemkunde van Wageningen. In: Historische reeks van de Vereniging Oud-Wageningen, 1983, deel 2*

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326